

Wydział Pedagogiki i Psychologii
Zakład Psychologii Ogólnej

RYSZARDA EWA BERNACKA

*W poszukiwaniu psychologicznych uwarunkowań
ustosunkowania się ludzi do przejawów twórczości*

In search of psychological conditions for people's relationship
to the signs of creation

Artykuł ten stanowi próbę ujęcia problematyki twórczości w aspekcie ustosunkowania się ludzi do przejawów twórczości. Twórczość stała się obecnie jednym z najważniejszych mechanizmów regulacyjnych aktywności człowieka. W nowoczesnym społeczeństwie występuje zjawisko „humanizacji”, eksplanacji i pluralizmu działalności twórczej. Twórczość staje się koniecznością społeczną, psychologiczną i aksjologiczną, postawą oraz formą działania w najwyższym stopniu prospołeczną. Nowoczesne imperatywy aksjologiczne, takie jak: orientacja przyszłościowa i innowacyjna, indywidualizm oraz aktywizm, a także charakter środowiska społeczno-kulturowego, w jakim żyje człowiek, i charakter relacji „kultura-osobowość”, stanowią podstawę aktywności twórczej. Zgodnie z ideologią kracjonizmu twórczość jest pragnieniem współczesnego człowieka i jednocześnie zobowiązaniem. Twórczość to nie bierne i kontemplacyjne odbieranie bodźców zewnętrznych, lecz postawa czynna, aktywnego stosunku do rzeczywistości, mająca swe źródło w autonomii podmiotu i wymagająca od niego rozwinięcia jakościowo nowych wzorów zachowania i nowego typu osobowości (T. Kocowski 1997, s. 93; R. Schulz 1990, s. 19, s. 34, s. 38, s. 238–239, s. 342, s. 356–357; E. Nęcka 1987, s. 195). Człowiek może wyrażać swoją postawę demonstrując określone zachowanie, wyrażając opinię czy ocenę, które mogą być opisane na kontinuum od dodatniego do ujemnego. Tak więc człowiek może aprobować, akceptować, przychylnie ustosunkowywać się, nie akceptować, potę-

piąć, unikać czy wręcz zwalczać przejawy twórczości (J. Reykowski 1975, s. 762; W. Łukaszewski 1974, s. 190–191). Nieuchronnie nasuwa się pytanie o przyczyny i mechanizmy psychologiczne determinujące ustosunkowanie się człowieka do przejawów twórczości. Problematyka ta nawiązuje do całokształtu czynników warunkujących zachowanie ludzkie, a przy tym jest szczególnie trudna i złożona wobec zależności człowieka od warunków społeczno-kulturowych oraz faktu, że zjawisko twórczości jest wyjątkowo trudne do badania.

Celem artykułu jest raczej wprowadzenie w problematykę aniżeli jej wyświetlenie, ponieważ tematu tego, jak dotychczas, nie podejmowano. Stąd stanowi on rozległe pole do penetracji teoretycznych i empirycznych. Punkt wyjścia artykułu stanowi charakterystyka rezultatów działalności twórczej. Następnie przedstawiono zewnętrzne uwarunkowania działalności twórczej, syntezę wiedzy o uwarunkowaniach zachowania człowieka w ujęciu wybranych koncepcji psychologicznych oraz dokonano przeglądu cech osobowości, które mogą warunkować zróżnicowane ustosunkowanie się ludzi do przejawów twórczości. Mam nadzieję, że zawarte w treści oraz w podsumowaniu artykułu implikacje teoretyczne przyczynią się do ukierunkowania dalszych eksploracji omawianej problematyki.

TWÓRCZOŚĆ

Problematyka twórczości obejmuje swoim zasięgiem wiele zagadnień, wśród których wyróżnić można cztery grupy w zależności od tego, czy koncentrują się na procesie twórczym, cechach osobowości twórcy, rezultacie działalności twórczej czy wreszcie zewnętrznych uwarunkowaniach twórczości (A. Strzałecki 1969, s. 13–14; S. Popek 1989, s. 189). Mając na uwadze ustosunkowanie się ludzi do przejawów twórczości, szczególnie istotne wydają się dwie ostatnie kategorie.

REZULTATY DZIAŁALNOŚCI TWÓRCZEJ

Zgodnie z konwencjonalnym rozumieniem twórczości efekt twórczej działalności rozumiany jest w kategoriach wytworu, który charakteryzuje się pewnymi cechami. Po pierwsze propagowane jest kryterium nowości (A. Strzałecki 1969, s. 13–27; M. Gołaszewska 1984, s. 184; W. Stróżewski 1983, s. 14; J. Trzebiński 1980, s. 107; Z. Pietrasiński 1969, s. 144; J. Koziński 1987, s. 83). Każdą nowość można rozpatrywać z dwojakiego punktu widzenia: przez pryzmat kontynuacji tego co łączy ją z tradycją, oraz zmiany tego, co wnosi nowego do dotychczasowego dorobku. Wytwór twórczy jest więc z definicji czymś nowym,

różnym od tego, co istniało w przeszłości, stanowi zmianę w porównaniu z poprzednio istniejącym stanem. Kryterium nowości może być liczba nowych elementów składających się na wytwór, stopień i zakres przekształceń wśród innych zachowań oraz wśród innych wytworów jednostki. Warunkiem adekwatnego określenia nowości jest wyznaczenie układu odniesienia: historycznego, społecznego, geograficznego, kulturowego i czasowego, w stosunku do którego innowacja ma status rzeczy nowej i może być włączona do kultury, ponieważ wzbogaca ją progresywnie. W praktyce trudno jest określić nie tylko stopień nowości wytworu, ale też granicę, od której może on być traktowany jako nowy. Wytwory mogą być rozpatrywane z różnych punktów widzenia, nowość więc może mieć różne pochodzenie i mogą istnieć jakościowo odmienne jej rodzaje. Ocena nowości może być inna, jeśli dokonuje jej twórca, a inna jeśli dokonuje jej odbiorca. Wobec tego nowość jest intuicyjnym, raczej kontrowersyjnym i słabym kryterium (R. Schulz 1990, s. 276–279; E. Nęcka 1987, s. 8).

Drugą konieczną cechą wytworu twórczego jest oryginalność. Przypisuje się ją wytworom, które nie powstały w wyniku naśladownictwa, wytworom niezwykłym, niestereotypowym, nieoczekiwanym, adekwatnym do wymogów sytuacji (trafnym) oraz rzadkim w sensie statystycznym (K. Szmidt 1997, s. 72; E. Nęcka 1994, s. 20). Na uwagę zasługuje fakt, że nowość nie zawsze wiąże się z oryginalnością. Produkt twórczy im bardziej jest oryginalny, tym trudniej współczesnym mu ludziom adekwatnie go ocenić. Najprawdopodobniej będzie on pierwotnie oceniony negatywnie, a dopiero później uzyska należny mu status. Kryterium oryginalności jest częstość występowania wytworu w określonej grupie, kręgu, środowisku, ale przyjmowane bywa też intuicyjnie (M. Gołaszewska 1984, s. 184; J. Rudniański 1984, s. 208; C. Rogers 1984, s. 100).

Równie skomplikowane jest kryterium społecznej aprobaty. Produkt twórczy, aby uzyskać status uprawomocnionej innowacji, musi stać się składowym elementem kultury. Innowacje rzadko przyjmowane bywają z aplauzem i w szybkim tempie. O społecznych narodzinach innowacji nie decyduje czas jej powstania, ale moment inkorporacji kulturowej, co potwierdzają fakty tak zwanych „dwukrotnych odkryć”. Pomiar społecznej aprobaty jest skomplikowany. Trudno jest określić zakres, stopień oraz czynniki, które ją powodują (J. Rudniański 1984, s. 208; C. Rogers 1984, s. 99; K. Drat-Ruszczak 1981, s. 25; R. Schulz 1990, s. 88–90).

Innymi sygnalizowanymi w literaturze przedmiotu kryteriami wytworu twórczego są między innymi: obserwowalność, konieczność, użyteczność, trwałość i siła oddziaływania, wartość estetyczna, generatywność (A. Strzałecki 1969, s. 13–27; M. Gołaszewska 1977, s. 231–232; J. Trzebiński 1980, s. 107; J. Kozielecki 1987, s. 83; E. Nęcka 1994, s. 20). Zaznaczyć w tym miejscu należy, że bardziej adekwatne w stosunku do współczesnych realiów jest pojmowanie

twórczości zgodnie z modelem ekologicznym. Efekty twórczej działalności człowieka stosownie do treściowego zróżnicowania tej działalności można podzielić na cztery podstawowe kategorie, a mianowicie:

- 1) innowacje jako produkty autonomicznej działalności kulturotwórczej,
- 2) innowacje jako wytwory nowoczesnej pracy ludzkiej,
- 3) innowacje jako zmiany rozwojowe w społecznych zachowaniach ludzi,
- 4) innowacje jako programy rozwoju własnej osobowości (R. Schulz 1990, s. 253–254, s. 285).

Tak więc przejawy działalności twórczej człowieka to nie tylko odrębne od podmiotu wytwory: dzieła literatury i sztuki, odkrycia naukowe, wynalazki techniczne, „nowe produkty”, ale też adekwatne reakcje i decyzje człowieka, umiejętność rozwijania nowych i lepszych wzorów zachowania w odpowiedzi na rzeczywiste i potencjalne modyfikacje otoczenia oraz optymalne kierowanie własnym rozwojem. Rezultaty twórcze zdaniem R. Schulza (1990, s. 279, s. 283) są użyteczne w dwojakim sensie: rzeczowym, bowiem pomnażają zasób dóbr będących obiektem społecznej konsumpcji i jednocześnie — czynnikiem kształtowania nowych potrzeb. W sensie behawioralnym wzbogacają repertuar społecznych zachowań oraz treść życia człowieka. Uogólniając, pełnią funkcję rozwojową oraz adaptacyjną.

Podsumowując, można stwierdzić, że świat innowacji odznacza się wewnętrznym zróżnicowaniem, obejmuje bowiem wiele różnych kategorii nowości, które mogą być stopniowalne. Ocena stopnia poziomu twórczości w wytworze może być zależna od struktury dziedziny. Według M. Csikszentmihalyi’ego (W. Limont 1994, s. 42), ocena ta jest łatwiejsza w takich dziedzinach, jak matematyka i muzyka niż sztukach wizualnych i filozofii. Należy też podkreślić, że sądy o wartości dzieła, jak twierdzą R. Sternberg i T. Lubart (W. Limont 1994, s. 48), mają wartość relatywną, są zmienne i zróżnicowane interindywidualnie. E. Nęcka (1994, s. 20–24) zaproponował w celu zobiektywizowania oceny zastosowanie kryteriów definicyjnych, obejmujących naraz trzy dziedziny, a mianowicie: cechy wytworu, cechy (domniemane) procesu myślenia oraz reakcję psychiczną odbiorcy. Temu ostatniemu zagadnieniu warto poświęcić nieco więcej uwagi.

Reakcja psychiczna odbiorcy jest kryterium wysoce subiektywnym. Wytwór może wyzwolić różne efekty psychiczne u odbiorcy. Pierwszym zjawiskiem jest skuteczne zdziwienie, które J. Bruner (1978, s. 363–365) definiuje jako coś niespodziewanego, co budzi refleksję lub zdumienie. Jest to paradoksalne współwystępowanie szoku i akceptacji albo zaskoczenia i zgody. Drugim zjawiskiem jest początkowa nieufność lub brak zrozumienia. Trzecim — efekt powtórnej oceny (wyższa ocena dzieła przy kolejnym kontakcie). Czwarte kryterium to efekt psychologiczny typu „Nigdy bym na to nie wpadł(a)”. Piąte to efekt komplementarny: „Na jego (jej) miejscu tak bym właśnie zrobił(a)”.

Ustosunkowanie się ludzi do innowacji jest problemem mającym coraz większe znaczenie praktyczne. Z. Pietrasiński (W. Dobrołowicz 1993, s. 147) wyodrębnił cztery zasadnicze typy postaw wobec twórczości i innowacji. Są to: postawa zachowawcza, pionierska oraz postawa recepcyjna czynna i bierna. Biorąc zaś pod uwagę podejście ludzi do problemów wyróżnił trzy grupy, a mianowicie: podejście stereotypowe, neurotyczne i twórcze (K. Schmidt 1997, s. 96–97). Czynność tworzenia nowego produktu można więc ujmować również w kategoriach asymilacji innowacji ze źródeł zewnętrznych. Punktem wyjścia dla tego procesu może być zarówno odczucie określonej potrzeby (problemu), jak i percepcja innowacji (R. Schulz 1990, s. 266).

ZEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA TWÓRCZOŚCI

Zewnętrzne warunki twórczości odnoszą się przede wszystkim do kontekstu społecznego i kulturowego. Stanowią one punkt wyjścia dla procesów psychologicznych i w konsekwencji wpływają na prawdopodobieństwo wystąpienia działalności twórczej, przy czym zawsze oddziałują w ścisłym sprzężeniu z czynnikami podmiotowymi (R. Schulz 1990, s. 333; E. Nęcka 1987, s. 119). Istnieją pewne charakterystyki zmiennych środowiska pełniące generalnie rolę przeszkód lub stymulatorów aktywności twórczej. Czynniki kontekstualne wpływają przede wszystkim na stosunek ludzi do zmian i innowacji oraz na podejmowanie przez nich działań twórczych. W drugiej kolejności oddziałują one na intensywność, zasięg, kierunek, przebieg i rezultaty poszukiwań innowacyjnych. Pełna charakterystyka uwarunkowań twórczości implikuje opis środowiska zewnętrznego na różnych poziomach jego organizacji. Należy w niej uwzględnić między innymi: typ społeczeństwa, epokę, dziedzinę, stopień zaawansowania kulturowego danej zbiorowości (R. Schulz 1990, s. 331–333).

Kultura jest czynnikiem aktywizującym działalność twórczą, ale pełni też ważną rolę w uprawomocnianiu innowacji. Stanowi czasami istotne źródło oporu wobec zmian. Sprzeciw ten uwarunkowany jest systemowymi właściwościami kultury. Wobec powyższego korzystnymi warunkami dla twórczości są: duża otwartość kultury dla wszelkiego nowatorstwa, relatywnie niski stopień jej integracji, luźna struktura społeczna, duże możliwości komunikacyjne. Psychologicznymi warunkami zewnętrznymi stymulującymi twórczość według C. Rogersa (1984, s. 107–109) są: psychologiczne bezpieczeństwo będące rezultatem bezwarunkowej akceptacji jednostki, niewartościowania jej wytworów oraz porozumienia opartego na empatii. Drugim warunkiem jest psychologiczna wolność polegająca na przyzwalającym zachowaniu otoczenia, umożliwiającym jednostce swobodną autoekspresję oraz zachowanie się w sposób niezdeterminowany. A. Maslow (1990, s. 88) warunek ten przedstawia jako wolność słowa, swobodę

wyrażania siebie, wolność działania, prowadzenia badań. Natomiast J. Koziellecki (1987, s. 95) do powyższych warunków zalicza również możliwość prowadzenia sporów i dyskusji naukowych oraz rywalizację idei.

W nowoczesnym społeczeństwie generalnie istnieją lepsze niż kiedyś warunki dla twórczości. Ma to związek z postępowaniem nauki i techniki, rozwojem kultury symbolicznej, wzrostem poziomu wykształcenia ludzi oraz twórczym systemem wartości rozpowszechnionym w społeczeństwie. Istnieją w nim jednak czynniki blokujące zachowania twórcze. W. Dobrołowicz (1993, s. 143–146) w grupie barier psychospołecznych wymienia: wierzenia utrwalone w obrzędowości, tradycyjny podział ról, nawyki, stereotypy. Zalicza tu też bariery występujące w instytucjach: zwyczaje, przepisy prawne, klimat, a także motywy niechęci do innowacji związane z potrzebą bezpieczeństwa, obawą o straty ekonomiczne, społeczne, obawą o spadek zadowolenia z pracy oraz niezadowoleniem ze sposobu wprowadzania zmian. Zaś J. Koziellecki (1987, s. 94) wśród ograniczeń społecznych wymienia anachroniczny system kształcenia, brak wolności typu „od”, nieadekwatne kryteria oceny oraz system nagród.

Zagadnienie przeszkód w działalności twórczej jest o tyle złożone, że nie zawsze można stwierdzić, czy jakaś przeszkoda rzeczywiście istnieje, a w konsekwencji w jaki sposób oddziałuje. E. Nęcka (1987, s. 122–176) wyróżnia cztery typy przeszkód dla twórczości:

1) przeciwdziałające powstaniu interakcji twórczej, do których zalicza: antytwórcze przekonania i ideologie, emocjonalne koszty twórczości, konkurencję motywów, niedostrzeganie celów;

2) powodujące przedwczesne ukończenie interakcji twórczej: dogmatyzm, konserwatyzm, egocentryzm, niecierpliwość;

3) zakłócające swobodny przebieg interakcji twórczej: nacisk i konformizm, rywalizacja, warunkowanie sprawcze, sztywna samokontrola;

4) pozbawiające interakcji twórczej potencjalnie pożytecznych kierunków rozwoju i ukierunkowujące ją na ściśle określoną kategorię informacji do przetwarzania: tabu, inercja mentalna, schematy i skrypty, jednostronność, nadmierna wiedza i zjawisko twórczej indolencji ekspertów.

Bariery, które jednostka napotyka, mogą mieć z drugiej strony znaczenie pozytywne. Jak twierdzi R. May (1994, s. 115), twórczość właściwie powstaje w wyniku konfliktu między spontanicznością a ograniczeniami, wyrasta z walki człowieka przeciwko wszystkiemu, co go ogranicza. Tak więc przeszkody dla twórczości są potrzebne, aby mogła się ona narodzić. Prawdą psychologiczną jest to, że przeszkodą czy stymulatorem twórczości nie jest czynnik zewnętrzny sam w sobie, ale formuły przekładu tego czynnika na procesy psychiczne i zachowanie jednostki.

Poszukując psychologicznych mechanizmów regulujących ustosunkowanie się ludzi do przejawów twórczości, należałoby najpierw dokonać ogólnego przeglądu mechanizmów regulujących zachowanie człowieka.

MECHANIZMY WARUNKUJĄCE ZACHOWANIE CZŁOWIEKA

Biorąc pod uwagę dotychczasowe osiągnięcia psychologii, należy zaznaczyć, że nie stworzono, jak dotąd, jednej ogólnej i dobrze uzasadnionej teorii ludzkiego zachowania. Istnieją odmienne koncepcje, które wewnętrznie są zróżnicowane. Później zostanie przedstawiony ogólny sposób myślenia o człowieku w ramach danej koncepcji z uwypukleniem tych treści, które wydają się istotne dla wymogów tego artykułu.

KONCEPCJA BEHAVIORYSTYCZNA

Istotą tej koncepcji jest pogląd, że środowisko zewnętrzne jest jedynym wyznacznikiem ludzkiego zachowania. Człowiek jest tylko efektem społecznego warunkowania, jest bierny, odtwórczy, reaktywny. Zachowanie jest instrumentalnie sterowane wzmocnieniami pozytywnymi, takimi jak: uznanie społeczne, podziw, oraz wzmocnieniami negatywnymi jak zagrożenie, przymus, dezaprobata. Dzięki mechanizmowi wzmocnień człowiek może przystosować się do świata, uniknąć zagrożeń i frustracji. Głównym regulatorem zachowania we współczesnej cywilizacji wydają się wzmocnienia negatywne, których skutkiem może być między innymi bierność, niezaangażowanie, a także zaburzenia emocjonalne jak lęk, unikanie, gniew, agresja (K. Korzeniowski 1983, s. 9; J. Koziellecki 1995, s. 15, s. 20–35, s. 51).

KONCEPCJA PSYCHODYNAMICZNA

Koncepcja ta lansuje pogląd, że działanie jest stymulowane i ukierunkowane przez wewnętrzne, z reguły nieświadome i często sprzeczne siły: popędy, instynkty, potrzeby, dążenia. Stąd zachowanie jest ekspresją, a nie działalnością. Zdaniem Z. Freuda (1976, s. 122–123; 1967, s. 283) siłą motywującą zachowanie jest libido. W opozycji do biologicznej determinacji zachowania człowieka jest *superego* jako psychiczny reprezentant norm, wartości i wymogów społecznych. Wynikiem rozwiązywania i łagodzenia konfliktu motywów i frustracji, wywodzących się ze sfery libido, jest twórczość. Można tłumaczyć ją ucieczką od nie akceptowanych przez społeczeństwo postaw w sferę działań ogólnie aprobowanych i uznanych za pozytywne i wartościowe. Jest to tak zwany konfliktowy

model twórczości. Przedstawiciele neopsychoanalizy wskazywali na motywującą rolę niezaspokojonych potrzeb bezpieczeństwa, potrzeb społecznych, osobistych oraz konfliktów motywacyjnych — wewnętrznych i zewnętrznych — najczęściej interpersonalnych. Niezaspokojone potrzeby i występujące konflikty wywołują poczucie zagrożenia oraz powstającego na jego podłożu lęku. Stan lęku jest centralnym problemem współczesnego człowieka, przed którym broni się, stosując pewne mechanizmy obronne. Ich zbiór tworzy system obrony Ja, a przejawiać się może również w formie konsumpcyjnego nastawienia do życia (Z. Skorny 1972, s. 48, s. 92; J. Koziński 1995, s. 109–120, s. 141–144, s. 172–173; K. Korzeniowski 1983, s. 20).

KONCEPCJA POZNAWCZA

Według tej koncepcji nie można zrozumieć zachowania ludzkiego, jeśli nie uwzględni się procesów poznawczych, takich jak: oczekiwania, oceny, przekonania, skrypty, atrybucje, aspiracje, systemy wartości postawy, style strukturalizacji świata, kompetencje. Są one selektywnie zorganizowane i uwarunkowane cechami samych zjawisk oraz czynnikami o charakterze osobowościowym, jak potrzeby, emocje, motywy. Głównym mechanizmem zachowania jest zdolność do pobierania, generowania i przetwarzania informacji. Siły motywujące ludzkie działania są immanentnie zawarte w procesie informacyjnym, zachodzącym w umyśle człowieka. Informacje zakodowane w strukturach poznawczych i znajdujące się w środowisku wytwarzają skutek rozbieżności i sprzeczności informacyjnej napięcie motywacyjne. F. Heider określa ten mechanizm mianem braku równowagi poznawczej, zaś L. Festinger dysonansem poznawczym. Tak więc zachowanie zależy nie tylko od bieżących informacji płynących ze świata zewnętrznego, ale też od zakodowanej w strukturach poznawczych człowieka wiedzy o środowisku naturalnym, kulturze, świecie społecznym oraz własnym Ja. Wiedza ta może być deklaratywna oraz proceduralna. Z polskich psychologów J. Reykowski (1979, s. 237) oraz W. Łukaszewski (1974, s. 245–246; 1985, s. 111) lansują pogląd, że istnieje tendencja do zachowania stabilności struktur poznawczych. W związku z tym wraz ze wzrostem rozbieżności informacyjnej zwiększa się poczucie niepewności i lęk, wzrasta tendencja do usunięcia niezgodności. Wielkość niezgodności wyznacza siłę motywacji, ale też rodzaj aktywności, jaka wystąpi. Redukowanie rozbieżności może zachodzić poprzez zmianę w systemie informacji napływających ze świata zewnętrznego lub zmiany w informacjach zakodowanych w strukturach poznawczych człowieka, a także poprzez zmiany o charakterze kompromisu. Ponadto zasada unikania i zmniejszania rozbieżności informacyjnej wydaje się mieć szczególne znaczenie w działalności człowieka typu obronnego, zaś zasada dążenia do zgodności informacyjnej w działalności typu inno-

wacyjnego. Wobec powyższego funkcję standardów regulacji zachowania pełnią informacje. Człowiek, zgodnie z koncepcją poznawczą, jest samodzielny, może nie tylko zrozumieć świat, ale też sensownie go zmieniać. Jego cywilizacyjnym problemem jest nadmiar informacji przy ograniczonych możliwościach reproduktywno-generatywnych umysłu. W związku z tym pojawiają się problemy natury psychologicznej i społecznej (S. Mika 1981, s. 40, s. 45; D. Rosenhan, M. Seligman 1994, s. 150–151; K. Korzeniowski 1983, s. 26; J. Koziński 1995, s. 86, s. 191–194, s. 201; Z. Skorny 1989, s. 29–30).

KONCEPCJA HUMANISTYCZNA

Głównym założeniem tej koncepcji jest pogląd, że siłą napędową ludzkiego działania jest dążenie do samorealizacji i samoaktualizacji. Metodą umożliwiającą ich zaspokojenie jest twórczość. Można ją traktować jako fundamentalną właściwość natury ludzkiej przenikającą wszelkie zachowania, możliwość darowaną wszystkim ludziom w chwili narodzenia (A. Maslow 1990, s. 98–101, s. 239; 1986, s. 137–139). Człowiek jest unikatową całością, wewnątrzsterowną, z natury jest dobry. Jego dążenia są konstruktywne i pozytywne. Wyznacznikiem jego działalności jest motywacja niedoboru, metamotywacja, ale też stan organizmu. Każda osoba jest po części „swoim własnym projektem” i sama siebie tworzy (A. Maslow 1986, s. 188). Jest to zjawisko przyjemne i fascynujące, ale jednocześnie wymaga wysiłku, odwagi i odpowiedzialności. Ponadto mogą wystąpić utrudnienia w rozwoju wskutek ograniczeń, dezorganizującego i destrukcyjnego wpływu presji i oddziaływań zewnętrznych. Mogą powstawać sprzeczności i konflikty między różnorodnymi rolami pełnionymi przez człowieka, jego autentycznym Ja a wymaganiami stawianymi przez innych, między prawdziwymi przekonaniami a fasadą. Człowiek staje się zbiorem właściwości ról i sprzecznych wymagań, traci swoją tożsamość, jest pełen lęku i niepokoju. Może wręcz działać destruktywnie z powodu blokowania przez rzeczywistość, w której żyje, jego rozwoju, prawdziwych i pozytywnych zachowań (J. Koziński 1995, s. 265–269, s. 277; J. Koziński 1987, s. 408; K. Korzeniowski 1983, s. 25; A. Maslow 1986, s. 40, s. 200, s. 207; 1990, s. 29, s. 190, s. 228, s. 312, s. 368).

KONCEPCJA TRANSGRESYJNA

Według J. Kozińskiego (1987, s. 16) człowiek jest układem samodzielnym, odpowiedzialnym, którego działania w dużej mierze są wyznaczone przez przyczyny osobowe i który posiada prawie zawsze pewną swobodę wyboru. Człowiek może podejmować działania zachowawcze (ochronne), które mają zasadni-

cze znaczenie dla przetrwania. Zachodzą w granicach wyznaczanych przez naturę i kulturę. Na ogół są stereotypowe, powtarzalne i konwencjonalne. Ale człowiek może też podejmować działania transgresyjne, polegające na celowym wychodzeniu poza granice dotychczasowych osiągnięć i doświadczeń oraz tworzeniu lub asymilowaniu nowych wartości. Prowadzą one do rozwoju społecznego, kulturowego, cywilizacyjnego i osobistego. W działaniach tego typu ważną rolę odgrywają transgresje twórcze rozumiane jako rozwiązywanie nowych problemów w wymiarze symbolicznym, a także autokracyjnym (J. Koziński 1995, s. 234; J. Koziński 1987, s. 47). Zgodnie z koncepcją transgresyjną działania ludzkie są uwarunkowane przez czynniki zewnętrzne: okoliczności, zmienne środowiskowe oraz czynniki wewnętrzne: strukturę osobowości, a także czynniki losowe i przypadkowe, które powodują zmienność i chwiejność reakcji oraz utratę kontroli nad pewnymi zdarzeniami przez człowieka. Wzajemne powiązanie i uwarunkowanie działania osobowości i środowiska opiera się na modelu interakcyjnym. W uruchamianiu i ukierunkowywaniu czynności ochronnych większą rolę odgrywają zmienne środowiskowe i częściej towarzyszą im uczucia negatywne jak lęk i zagrożenie. Tymczasem działania transgresyjne są przede wszystkim uruchamiane przez motywację heterostatyczną, determinowane przez strukturę osobowości — większą rolę odgrywają tutaj uczucia pozytywne (J. Koziński 1987, s. 344, s. 390–391).

Podsumowując powyższe rozważania teoretyczne, należy stwierdzić, że nie stworzono jeszcze syntetycznego obrazu ludzkiego zachowania, aczkolwiek każda z koncepcji wniosła w to zadanie pewien wkład. Wszystkie koncepcje zakładają obiektywne istnienie środowiska zewnętrznego, ale nie jest ono jedyną determinantą zachowania.

Nie ulega natomiast wątpliwości, że czynniki zewnętrzne działają pośrednio poprzez warunki wewnętrzne. Uruchamiają funkcjonowanie mechanizmów psychologicznych, określanych w różnych koncepcjach psychologicznych za pomocą różnych konstruktów pojęciowych. Tak więc czynniki zewnętrzne mają istotne znaczenie dlatego, że oddziałują na psychikę człowieka i na wszystkie przejawy jego osobowości oraz wchodzi z nimi w interakcję. Człowiek, będąc zależnym od czynników zewnętrznych, przekształca je również zgodnie ze swoimi planami i zadaniami życiowymi. Aktywne działanie prowadzi więc do zmiany warunków zewnętrznych, ale też do zmian w funkcjonowaniu mechanizmów psychologicznych. W ten sposób drogą wzajemnej interakcji kształtuje się i rozwija ludzkie działanie (Z. Skorny 1972, s. 40, s. 187; S. Rubinsztein 1964, s. 107; W. Wall 1986, s. 90). Tak więc zachowanie człowieka zdeterminowane jest każdorazowym układem warunków, na które składają się czynniki zewnętrzne, sytuacyjne, cechujące się zmiennością oraz czynniki względnie trwałe tkwiące w osobowości jednostki (A. Lewicki 1969, s. 35).

Nie negując znaczenia zmiennych środowiskowych, ale zakładając nadrzędność uwarunkowań osobowościowych, zaprezentuję nieco spekulatywny ich przegląd.

OSOBOWOŚCIOWE UWARUNKOWANIA USTOSUNKOWANIA SIĘ CZŁOWIEKA DO „NOWOŚCI”

Problematyka osobowości człowieka „nowoczesnego” doczekała się kilku opracowań. Wykorzystując powtarzające się w literaturze informacje oraz mając na względzie temat artykułu przedstawię syntezę właściwości człowieka o orientacji innowacyjnej.

Osobowość innowacyjną charakteryzuje otwartość na doświadczenie, wyrażająca się w akceptowaniu tego co zaskakujące, niezwykle, w gotowości do przyjmowania nowych idei, nowych sposobów odczuwania i działania. Tak rozumiana otwartość powiązana jest z tendencją do dostrzegania i aktywnego poszukiwania nowości, z dążeniem do sytuacji, które wywołują rozbieżność oraz z dążeniem do zmiany (K. Schmidt 1997, s. 75; A. Maslow 1986, s. 138; E. Fromm 1989, s. 62; D. Turska 1994, s. 17). C. Rogers (M. Malicka 1989, s. 24), uważa, że otwartość to brak sztywności w pomysłach, przekonaniach, spostrzeżeniach, tolerancja niejasności. Osoba otwarta nie próbuje ujmować rzeczywistości przez pryzmat uprzednio wytworzonych kategorii, czyli — jak twierdzą A. Maslow (1990, s. 277) oraz E. Fromm (1989, s. 61) — nie szufladkuje, nie etykietuje, nie klasyfikuje rzeczywistości. Naturalną tendencją człowieka jest przekształcanie tego co nowe i nieznanne w bezpieczne i znane, ujmowanie otoczenia jako czegoś względnie stałego i dobrze zorganizowanego (J. Koziński 1992, s. 123). Działanie takie A. Maslow określił jako „rubrykowanie”. Osoba napotyka doświadczenia nieznanne lub sprzeczne, nie mieszczące się w istniejących schematach, może ustosunkować się do nich, wyrażając brak akceptacji, uruchomić działania obronne, oddziaływać na informację, powodując jej zniekształcenie, może unikać tych doświadczeń lub pasjonować się nimi. Można zatem wyróżnić dwa typy ustosunkowania wobec rzeczywistości: typ osądzający — ujmowanie doświadczenia w sztywne schematy i położenie nacisku na jego kontrolę, oraz typ percepcyjny — otwartość na doświadczenie (J. Trzebiński 1980, s. 118–119; C. Rogers 1984, s. 102; A. Maslow 1990, s. 281). Aktywność człowieka prowadzi do skorygowania informacji aktualnych albo reorganizacji posiadanej wiedzy.

Otwarta postawa poznawcza uwarunkowana jest między innymi tolerowaniem wieloznaczności. Jest to akceptowanie informacji niezgodnych z wcześniej przy-

swojonymi, tolerancja dla różnych sposobów spostrzegania świata i definiowania jego problemów (A. Maslow 1990, s. 219; K. Schmidt 1997, s. 63; E. Fromm 1989, s. 66). Obecnie trudno określić bezwzględne granice tolerancji, aczkolwiek przypuszcza się, że im większa jest tolerancja, tym częstsze preferowanie i rzadsze negatywne ustosunkowanie się do nowości (Z. Skorny 1989, s. 127; J. Trzebiński 1980, s. 119, s. 130). Szerokość zakresu tolerancji zależy od sposobu reagowania na rozbieżność informacyjną. Niski poziom tolerancji wyraża styl obronny, który polega na unikaniu rozbieżności i szybkim interpretowaniu nowych danych w języku kategorii dotychczasowego doświadczenia. W wariancie aktywnym następuje maksymalizacja szybkości reagowania. Natomiast w wariancie pasywnym następuje zablokowanie reakcji, tendencja do odroczenia interpretacji oraz wycofywania się. Z kolei styl innowacyjny polega na celowym poszukiwaniu lub generowaniu rozbieżności, a następnie jej porządkowaniu według nowych zasad. Wskaźnikami tego stylu są reakcje zaciekawienia i zdziwienia, rozbudowana eksploracja otoczenia, opóźniona interpretacja (Cz. Nosal 1990, s. 175). Sztwywność i brak tolerancji na wieloznaczność określa się mianem dogmatyzmu (J. Reykowski 1975, s. 785). Dogmatyzm można również rozumieć jako niechęć wobec zmian w systemie przekonań, u podłoża którego leży lękowa struktura osobowości, połączona z przesadnym poleganiem na autorytetach. Z kolei opór przed wszelką zmianą, którego źródłem może być poczucie niższości i zagrożenia, a który rozumiany jest też jako unikanie ryzyka związanego z nowością, określa się mianem konserwatyzmu (E. Nęcka 1987, s. 144–149; R. Schulz 1990, s. 325). N. T. Feather (W. Łukaszewski 1974, s. 280) w swoich badaniach wykazał, że osoby niedogmatyczne, tolerujące dwuznaczność, wykazują silniejsze preferencje do informacji nowych i niezgodnych niż osoby dogmatyczne i nietolerancyjne względem dwuznaczności. Rozbieżność nowość–stereotyp psychicznie angażuje emocjonalnie. Ważny jest znak emocji. W przypadku powstania emocji dodatnich granice tolerancji będą prawdopodobnie większe niż w przypadku emocji ujemnych. Przykry stan emocjonalny może pełnić funkcję kary i wywołać tendencję do redukcji napięcia, a więc ukierunkować motywację do działań ochronnych, a tym samym zminimalizować karę (W. Łukaszewski 1974, s. 278; Z. Skorny 1989, s. 104, s. 167; Z. Ratajczak 1980, s. 201–202). Informacje nowe wzbudzają lęk, a w konsekwencji człowiek traci poczucie bezpieczeństwa i jego ustosunkowanie jest negatywne, niechętnie czy nawet wrogie. Tak więc niezaspokojona potrzeba bezpieczeństwa, niepokój i lęk jako dominujące stymulatory skłaniają do podejmowania czynności obronnych (Z. Ratajczak 1980, s. 240, s. 242; Z. Skorny 1989, s. 131; E. Nęcka 1987, s. 157; A. Maslow 1986, s. 64; 1990, s. 80).

Źródłem różnic w zachowaniu się człowieka może być subiektywna ocena warunków działania, a więc przekonanie o umiejscowieniu kontroli i samoocena

(J. Reykowski 1992, s. 164; R. Schulz 1990, s. 324–325; D. Turska 1994, s. 18). Umiejscowienie kontroli odnosi się do wymiaru osobowości związanego z różnymi wzorcami oceny kierunku przyczynowości — spostrzegania źródeł wzmocnień. Wyróżnia się poczucie kontroli zewnętrznej i wewnętrznej. Osoby z dominantą kontroli wewnętrznej (wewnątrzsterowne) przejawiają tendencję do preferowania wyższego poziomu ryzyka i obierają strategie perspektywiczne (Cz. Nosal 1990, s. 191, s. 195). Z kolei osoby zewnętrzsterowne przejawiają tendencję do zmniejszania odpowiedzialności za własne działania (Z. Skorny 1989, s. 134–135). Ponadto wewnętrzny LOC koreluje pozytywnie z wynikami testów mierzących niezależność sądów (R. Drwal 1995, s. 18).

Na poczucie kontroli nad otoczeniem i własnym Ja, może wywierać wpływ konformizm–nonkonformizm, co prowadzi do ujawniania się związku między kontrolą wewnętrzną a nonkonformizmem (S. Popek 1989b, s. 10). Konformizm jako postawa określony może być przez takie cechy, jak między innymi: zależność, sztywność adaptacyjna, lękliwość, niezorganizowanie wewnętrzne, nietolerancja, niskie poczucie wartości Ja. M. Rokeach twierdzi, że konformistę cechuje zamknięty umysł, tendencja do odrzucania przeciwnych poglądów, dogmatyzm, izolowanie się od nowych idei i oporność wobec wszelkich zmian. Postawę nonkonformistyczną określają cechy przeciwstawne do postawy konformizmu (S. Popek 1989b, s. 17–18). Należy podkreślić, że nonkonformizm niekoniecznie oznacza niekonwencjonalne zachowanie, przejawiające się na przykład w buncie czy stylu życia „cyganerii”. „Nonkonformizm twórczy” nie jest powierzchowny, lecz zasadniczy i wewnętrzny (A. Maslow 1990, s. 222; D. Turska 1994, s. 17). Można przypuszczać, że ludzi pozytywnie ustosunkowujących się do nowości cechuje w większym stopniu wewnętrzne poczucie kontroli. Natomiast nieakceptacja lub negatywne ustosunkowanie częściej będą towarzyszyły postawie konformizmu. Interesującym zjawiskiem jest posiadanie przez ludzi twórczych sprzecznych właściwości. W eksplanacyjnym stadium działania cechuje ich otwartość i elastyczność, „skłonność do zawieszania decyzji”, do unikania przedwczesnych postanowień i niezależność. Natomiast w fazie realizacyjnej sztywno trzymają się własnych przekonań, pryncypialnie obstają przy własnych ustaleniach, uparcie realizują przyjęte przez siebie plany. Towarzyszy temu nawet pewien dogmatyzm w potwierdzaniu słuszności nowej drogi. Poza tym człowiek twórczy może być nonkonformistą w jednej dziedzinie, ale w innej może prezentować postawę konformizmu (R. Schulz 1990, s. 315; K. Schmidt 1997, s. 68). Okazało się również, że z konformizmem i zewnętrznym LOC współwystępuje zaniżona samoocena (E. Nęcka 1987, s. 163; R. Drwal, 1995, s. 224). Ogólna samoocena może decydować o tym, jak jednostka zachowa się w nowych sytuacjach, jak oceni swoje szanse, jaką strategię działania wybierze. P. Hersch i K. Scheibe stwierdzili, że wewnętrzny LOC związany jest z pozytywną samo-

oceną i dobrym przystosowaniem, korelacje istnieją też między wewnętrznym LOC a samoakceptacją, potrzebą osiągnięć (R. Drwal 1995, s. 94, s. 216). Osoby z niską samooceną ustalają zaniżony poziom aspiracji, niechętnie podejmują ryzyko, co może spowodować ograniczenie ich aktywności i niechętnie nastawienie do tego co „nowe” (J. Reykowski 1975, s. 793; Z. Włodarski, A. Matczak 1987, s. 114). Wysoka i pozytywna samoocena warunkuje skłonność do podejmowania ryzyka.

We współczesnym świecie wszystko znajduje się w trakcie radykalnych zmian i wymaga odważnych ludzi, którzy je docenią i ukierunkują. Gotowość do porzucania wszelkiej pewności i utartych ścieżek, gotowość samodzielnego spojrzenia na problem, zaufania i polegania na własnym doświadczeniu wymaga odwagi. Odwaga tworzenia to kształtowanie zrębów nowego świata (R. May 1994, s. 31; M. Malicka 1989, s. 32; E. Fromm 1989, s. 68; R. Schulz 1990, s. 325; D. Turska 1994, s. 17). Ponadto wykazano pozytywną korelację między zewnętrznym LOC a różnymi kwestionariuszowymi pomiarami lęku i niepokoju oraz ze skalami dogmatyzmu. Osoby o wewnętrznym LOC cechuje mniejsze poczucie zagrożenia (R. Drwal 1995, s. 224). Różnice w jakości poziomu bezpieczeństwa korelują z różnicami w poziomie samooceny. Na przykład ludzie bez poczucia bezpieczeństwa są ludźmi wycofującymi się albo otwarcie wrogimi w zależności od tego, czy mają niski czy wysoki poziom samooceny. Ludzie z poczuciem bezpieczeństwa mogą być naśladowcami albo przywódcami, zależnie od poziomu ich samooceny (A. Maslow 1990, s. 418).

Przychylnie ustosunkowanie może iść w parze z oczekiwaniem wzrostu możliwości osiągnięcia cenionych wartości (Z. Ratajczak 1980, s. 201–202; Z. Skorny 1989, s. 216). Podstawowymi wartościami, do których obecnie dążą ludzie, są między innymi: pełna informacja, osiągnięcie własnych celów, racjonalność działań, tłumienie negatywnych emocji, minimalizacja strat i maksymalizacja zysków (E. Paszkiewicz 1983, s. 236–237). Określona hierarchia wartości człowieka determinuje ukierunkowanie jego aktywności. Człowiek podejmuje działania, aby osiągnąć pewne wartości — cele (J. Kozielecki 1995, s. 223–225). Sztywny i autorytarny sposób wyznawania wartości współlistnieje z konformizmem (E. Nęcka 1987, s. 163). Prawdopodobnie im wyższe miejsce w hierarchii zajmują wartości „apollinijskie”, tym bardziej przychylną postawę zaprezentuje człowiek wobec przejawów twórczości. Poza tym przypuszczalnie preferowany typ hierarchii wartości może różnicować ustosunkowanie ludzi do różnych przejawów twórczości.

Powyższa prezentacja nie pretenduje do miana wyczerpującej i jednoznacznej listy osobowościowych uwarunkowań zróżnicowanego ustosunkowania się ludzi do tego co „nowe”, do przejawów twórczości. A wręcz przeciwnie, jest to materiał wymagający opracowania zarówno w aspekcie teoretycznym, jak i empirycznym. Generalnie wysnuć można przypuszczenie, że osoby preferujące dodatni biegun

kontinuum ustosunkowania się do przejawów twórczości różnią się pewnymi właściwościami osobowości od osób preferujących ujemny biegun.

PODSUMOWANIE

Z uwagi na rozległość zjawiska twórczości szczególnie przydatne jest wyróżnienie czterech działów aktywności twórczej współczesnego człowieka. Dzięki nim można uporządkować rezultaty działalności twórczej. Ze względu na intuicyjność kryterialną, trudnością może być określenie, czy rezultat jest twórczy, w jakim stopniu oraz do jakiej dziedziny przynależy. Analizując ustosunkowanie się ludzi do przejawów twórczości można przypuszczać, że będzie ono zróżnicowane w zależności od poziomu pierwiastka twórczego oraz treści rezultatów twórczych. Prawdopodobnie wraz ze wzrostem nowości, oryginalności przejawów twórczych będzie zmniejszała się ich akceptacja. Ponadto pozytywne ustosunkowanie w jednej dziedzinie nie musi iść w parze z pozytywnym ustosunkowaniem do innej dziedziny.

Wobec powyższego rodzi się pytanie, w jaki sposób dokonać pomiaru ustosunkowania i czy można podjąć wyzwanie stworzenia do tego celu narzędzia badawczego. Podstawowym zagadnieniem jest jednocześnie znalezienie czynników osadzonych w strukturze osobowości, a szerzej mechanizmów psychologicznych leżących u podłoża ustosunkowania się ludzi do zjawiska twórczości. Koncepcje psychologiczne różnią się między sobą nastawieniem na odmienne mechanizmy determinujące zachowanie człowieka. Niewątpliwie pewne z nich mogą pełnić szczególną rolę w regulacji postaw człowieka wobec twórczości. Obecnie obserwuje się tendencję do traktowania twórczości niekoniecznie jako wartości samej w sobie, ale służącej do osiągnięcia innych celów. Rezultaty twórcze rozpatrywane są pod kątem funkcjonalności adaptacyjnej, a następnie rozwojowej. Są więc pożądane i cenione, ale paradoksalnie ludzie ustosunkowują się do nich czasem negatywnie. Niewątpliwie ma to związek z sytuacją cywilizacyjną człowieka: nadmiarem informacji, coraz większą złożonością, abstrakcyjnością i zmiennością otaczającego świata. W konsekwencji szczególnie angażowane są reakcje o charakterze poznawczym: dezorientacja we własnej egzystencji, poczucie braku kontroli, przewidywalności, niekompetencji z nadrzędnym mechanizmem braku równowagi poznawczej. Nowość prowokuje rozbieżność informacyjną, angażuje emocjonalnie. Jeśli pojawią się stany emocjonalne o negatywnym zabarwieniu, będą źródłem negatywnych wzmocnień oraz wartościowań. Równolegle poczucie zagrożenia i lęk prowadzą do frustracji potrzeby bezpieczeństwa, a w konsekwencji do preferowania działań zachowawczych w formie obojętności, chęci negacji, potępienia czy przeciwstawienia się często jeszcze przed poznaniem „nowości”.

Człowiek pragnie bezpieczeństwa, stabilizacji, poczucia kontroli, a więc podporządkowuje swoje doświadczenia racjonalnej koncepcji świata i przyjmuje w stosunku do niego nastawienie logiczno-regulacyjne, sztywne i intencjonalne. Człowiek, pragnąc uchronić zintegrowane funkcjonowanie swojej osobowości, preferuje działania obronne. W naturze istoty ludzkiej, jak twierdzi A. Maslow (1986, s. 52–53), zakorzeniony jest egzystencjalny dylemat między działaniami obronnymi a dążeniem do wzrostu. Każdy człowiek z jednej strony łączy do bezpieczeństwa i postawy defensywnej, ma tendencję do wycofywania się i trzymania kurczowo przeszłości, boi się ryzyka, niezależności i wolności. Drugi zespół czynników popycha jednostkę do przodu, ku pełni jej niepowtarzalności, pełnemu funkcjonowaniu jej wszystkich możliwości, ku zaufaniu do świata zewnętrznego wraz z jednoczesną akceptacją swego najgłębszego i rzeczywistego Ja. W każdym momencie przez całe swoje życie człowiek staje przed koniecznością wyboru między bezpieczeństwem a wzrostem, między regresem a postępem. Wybór, jeśli jest rzeczywiście wolny, to dokonuje się najczęściej w kierunku wzrostu. Zakładając nadrzędność osobowości w stosunku do innych regulatorów aktywności człowieka można przypuszczać, że osoby przychylnie ustosunkowujące się do przejawów twórczości różnią się pewnymi właściwościami osobowości od osób ustosunkowujących się do nich negatywnie. Można przypuszczać, że częstsze pozytywne i rzadsze negatywne ustosunkowanie do przejawów twórczości może być uwarunkowane na przykład szerokim zakresem tolerancji na rozbieżność informacyjną, dużym nasileniem potrzeby zmian i gotowości do podejmowania ryzyka, niskim poziomem dogmatyzmu i konserwatyzmu, pozytywną samooceną, wewnętrznym poczuciem kontroli, preferencją wartości „apollinijskich”. Z kolei nieprzychylnie ustosunkowanie może być determinowane przykładowo postawą konformizmu, zewnętrznym poczuciem kontroli, zaniżoną samooceną, dużym nasileniem potrzeby ponizania się, potrzeby stałości i niezmienności.

Powyższa prezentacja osobowościowych uwarunkowań ustosunkowania się ludzi do tego co „nowe” nie jest wyczerpująca, wymaga uzupełnienia, gruntownego opracowania teoretycznego oraz empirycznego. Jest to zadanie niewątpliwie trudne, ale chyba zasługujące na to, by stać się obiektem dalszych studiów i badań.

BIBLIOGRAFIA

- J. Bruner, *Poza dostarczone informacje*, PWN, Warszawa 1978.
W. Dobrowicz, *Psychologia twórczości technicznej*, WNT, Warszawa 1993.
K. Drat-Ruszczak, *Osobowościowe wyznaczniki efektywności w twórczości naukowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981.
R. Drwal, *Adaptacja kwestionariuszy osobowości*, PWN, Warszawa 1995.
Z. Freud, *Człowiek, Religia, Kultura*, KiW, Warszawa 1967.

- Z. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, PWN, Warszawa 1976.
- Z. Freud, *Postawa twórcza* [w:] M. Malicka, *Twórczość czyli droga w nieznanne*, WSiP, Warszawa 1989.
- M. Gołaszewska, *Człowiek w zwierciadle sztuki*, PWN, Warszawa 1977.
- M. Gołaszewska, *Twórczość — próba możliwości* [w:] Z. Siwek, D. Zarębska-Piotrowska (red.), *Psychologia twórczości*, UJ, Kraków 1984.
- T. Kocowski, *Geneza i funkcja procesów motywacyjnych człowieka*, „Przegląd Psychologiczny” 1997 nr 1.
- K. Korzeniowski, *Podmiotowość człowieka. Metateoretyczne ramy teorii* [w:] K. Korzeniowski, R. Zieliński, W. Daniecki, *Podmiotowość jednostki w koncepcjach psychologicznych i organizacyjnych*, PAN, Ossolineum, Wrocław 1983.
- J. Koziński, *Koncepcja transgresyjna człowieka*, PWN, Warszawa 1987.
- J. Koziński, *Myślenie i rozwiązywanie problemów* [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia ogólna*, PWN 1992.
- J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1995.
- A. Lewicki, *Psychologia kliniczna w zarysie* [w:] A. Lewicki (red.), *Psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa 1976.
- W. Limont, *Synektyka a zdolności twórcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1994.
- W. Łukaszewski, *Osobowość, struktura i funkcje regulacyjne*, PWN, Warszawa 1974.
- W. Łukaszewski, *Osobowość a spostrzeganie siebie i innych* [w:] J. Reykowski, O. Owczynnikowa, K. Obuchowski (red.), *Studia z psychologii emocji, motywacji, osobowości*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1985.
- M. Malicka, *Twórczość czyli droga w nieznanne*, WSiP, Warszawa 1989.
- R. May, *Odwaga tworzenia*, DW Rebis, Poznań 1994.
- A. Masłow, *W stronę psychologii istnienia*, IW PAX, Warszawa 1986.
- A. Masłow, *Motywacja a osobowość*, IW PAX, Warszawa 1986.
- A. Matejko, *Spoleczne warunki pracy twórczej*, PWN, Warszawa 1965.
- S. Mika, *Psychologia społeczna*, PWN, Warszawa 1981.
- E. Nęcka, *TROP Twórcze rozwiązywanie zadań*, „Impuls”, Kraków 1994.
- E. Nęcka, *Proces twórczy i jego ograniczenia*, UJ, Kraków 1987.
- Cz. Nosal, *Psychologiczne modele umysłu*, PWN, Warszawa 1990.
- E. Paszkiewicz, *Struktura teorii psychologicznych*, PWN, Warszawa 1983.
- S. Popek, *Psychologiczna analiza procesu twórczego* [w:] S. Popek (red.), *Wybrane zagadnienia kształcenia i wychowania dzieci i młodzieży*, UMCS, Lublin 1989.
- S. Popek, *Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH*, UMCS, Lublin 1989b.
- Z. Pietrasiniński, *Myślenie twórcze*, PZWS, Warszawa 1969.
- Z. Ratajczak, *Człowiek w sytuacji innowacyjnej*, PWN, Warszawa 1980.
- J. Reykowski, *Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności* [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*, PWN, Warszawa 1975.
- J. Reykowski, *Motywacja. Postawy prospołeczne, Osobowość*, PWN, Warszawa 1979.
- J. Reykowski, *Osobowość* [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia ogólna*, PWN, Warszawa 1992.
- C. Rogers, *W kierunku teorii twórczości* [w:] Z. Siwek, D. Zarębska-Piotrowska (red.), *Psychologia twórczości*, UJ, Kraków 1984.
- D. I. Rosenhan, M. E. P. Seligman, *Psychopatologia*, PTP, Warszawa 1994.
- S. L. Rubinsztein, *Zasady i drogi rozwoju psychologii*, KiW, Warszawa 1964.
- J. Rudniański, *Twórczość jako podstawowa specyficzna forma działania człowieka* [w:] Z. Siwek, D. Zarębska-Piotrowska (red.), *Psychologia twórczości*, UJ, Kraków 1984.
- K. Schmidt, *Elementarz twórczego życia*, WAB „Intra”, Warszawa 1997.

- R. Schulz, *Twórczość. Społeczne aspekty zjawiska*, PWN, Warszawa 1990.
- Z. Skorny, *Psychologiczne mechanizmy zachowania się*, PZWS, Warszawa 1972.
- Z. Skorny, *Mechanizmy regulacyjne ludzkiego działania*, PWN, Warszawa 1989.
- W. Stróżewski, *Dialektyka twórczości*, PWN, Kraków 1983.
- A. Strzałecki, *Wybrane zagadnienia psychologii twórczości*, PWN, Warszawa 1969.
- D. Turska, *Dynamika postawy twórczej a typ kształcenia szkolnego młodzieży*, UMCS, Lublin 1994.
- J. Trzebiński, *Osobowościowe warunki twórczości* [w:] J. Reykowski (red.), *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*, KiW, Warszawa 1980.
- W. D. Wall, *Twórcze wychowanie w okresie dzieciństwa*, PWN Warszawa 1986.
- Z. Włodarski, A. Matczak, *Wprowadzenie do psychologii*, WSiP, Warszawa 1987.

SUMMARY

The purpose of the article is to introduce the subject of people's relationship to the signs of creation. So far this problem has not been undertaken and therefore it constitutes a vast field for theoretical and practical penetration. Generally speaking, the point is to look for personality traits and psychological mechanisms which condition the people's relationship to the signs of creation. The paper characterises the results of creative work, the outer factors affecting the probability of the occurrence of creative work, a synthesis of the knowledge about mechanisms regulating man's behaviour in the light of some selected psychological concepts, as well as a review of personality traits which may influence people's differentiated attitudes to the signs of creation. The paper also presents a number of assumptions which call for operationalisation and which may contribute to further theoretical explorations.